

**Залізник Л. Л., Переверзев С. В.,
Сорокун А. А., Хоптинєць І. М.,
Денисюк В. Л., Курзенков М. С.***

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ЖИТОМИРЩИНИ У 2021 р.

**Zaliznyak L. L., Pereverziev S. V.,
Sorokun A. A., Khoptynets I. M.,
Denysyuk V. L., Kurzenkov M. S.**

STUDY OF THE PALEOLITHIC OF ZHYTOMYR REGION IN 2021

У статті йдеться про польові дослідження палеолітичних стоянок на Овруцькому кряжі та в м. Коростень на Житомирщині у 2021 р.

Ключові слова: палеоліт, Житомирщина, Овруцький кряж, Коростень, епігравет, мустьє.

Полісько-Чернобильська експедиція ІА НАНУ та Державного наукового Центру захисту культурної спадщини України від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК) у 2021 р. проводила пошуково-рятувальні роботи на палеолітичних пам'ятках Житомирщини. Експедиційні витрати (відрядження, дорога, проживання, харчування, вартість бензину) взяла на себе громадська організація «Центр дослідження Волині» на чолі з В. С. Дзюбаком.

Пошукова Полісько-Чернобильська експедиція в складі керівника Залізника Л. Л., наукових співробітників Переверзева С. В., Сорокуна А. А., Хоптинця І. М., Курзенкова М. С. та волонтерки Залізник Г. М. у 2021 р. виїздила на Житомирщину двічі – у травні та жовтні.

Овруцький кряж

Головним завданням експедиції було обстеження епіграветських пам'яток верхнього палеоліту

Овруцького кряжу, які через неглибоке залягання культурного шару від поверхні (20-30 см) регулярно руйнуються оранкою. Це повторний після 2016 р. візит експедиції на кряж з метою збору підйомного матеріалу на зруйнованих плугом палеолітичних пам'ятках та пошуку нових стоянок з непоруйнованим оранкою культурним шаром.

Словичансько-Овруцький кряж – це лесове плато на півночі Житомирщини площею 60 х 20 км, що піднімається над оточуючою його рівниною Полісся на 120-150 м. на півночі Житомирщини. В його основі лежать кристалічні породи вулканічного походження, перекриті товщею до 20 м прильодовикового пилу – лесу бежевого кольору. За льодовикової доби гребінь розташованого на шляху північних вітрів кряжу гальмував повітряні потоки і лесовий пил випадав на поверхню Овруцької височини. Лесові товщі Овруччини містять кістки прильодовикових траводільних – мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней (Тутковський 1911, 1923; Залізник 2017, с. 6, 7).

Протягом останніх століть дубові гаї, що споконвіку вкривали кряж, були вирубані, а звільнені площі розорані. В результаті знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжу. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, які особливо численні в південній частині кряжу, де глибина ярів сягає 30 м, а довжина кількох кілометрів. Внаслідок водної ерозії лесові кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на дні ярів, де збиралися селянами для господарчих потреб.

У середині ХХ ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби сільського господарства. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, які сільські мешканці Овруччини збирали по ярах. Саме на цьому пункті співробітник Житомирського історичного музею В. О. Місяць у 1954 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинець, на якому палеолітичний мисливець вигравіював дві паралельні смуги ялинкового орнаменту та 8 паралельних рядів коротких прокреслених ліній (Місяць 1956; Залізник 2021, рис. 2). Дослідник зафіксував знахідки кісток мамонтів та шерстистих носорогів в ярах поблизу с. Клинець, а

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби ІА НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0001-8924-8122; zaliznyakl@ukr.net

ПЕРЕВЕРЗЕВ Сергій Віталійович — завідувач сектором археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна; ORCID: 0000-0002-8980-7489; pevzner777@gmail.com

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — старший науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф ДАЗВ України; просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна; ORCID: 0000-0003-1143-785X; vanhopta@ukr.net

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби ІА НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-8506-4817; sorokun_a@i.ua

ДЕНИСЮК Володимир Леонідович — науковий співробітник, Коростенського краєзнавчого музею; вул. Музейна, 4, Житомирська область, м. Коростень, 11500, Україна; kormuz@ukr.net

КУРЗЕНКОВ Максим Сергійович — науковий співробітник Державного наукового центру з охорони культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна; ORCID: 0000-0002-5672-3035; m.kurzenkov@gmail.com

також виявив рештки палеолітичної стоянки, на якій знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П. П. Єфименко відніс до Мадлену (Месяц 1956, с. 40-42).

У другій половині XX ст. яри Овруцького кряжу засадили сосною, березою та іншими породами, що призупинило ерозію. Тому в наш час кістки прильодовикових тварин в зарослих лісом ярах трапляються значно рідше ніж раніше.

Більшість досліджуваних експедицією фінально-палеолітичних стоянок Овруцького кряжу сконцентровані у двох територіальних групах: північній на плато поблизу селища Поліське (колишнє Желонь) та південній на високому березі р.Норинь поблизу с. Шоломки (рис. 1). Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжу є родовища природного кременю, відслонення якого були в основі крутого лівого берега р. Норинь.

У ході археологічної розвідки 2021 р. експедиція відкрила нові, перспективні для подальших досліджень епіграветські стоянки з характерним для овруцького епігравету крем'яним інвентарем – Шоломки 2А, 2В, 2С, 3, 4, Коренівка 7, Велідники 1, 2, Збраньки 2 (рис. 2). Вони утворюють компактне скупчення на високому лівому березі р. Норинь над Норинським водосховищем. Саме в цьому регіоні Овруцького кряжу поблизу сіл Збраньки, Довгиничі, Шоломки у минулому столітті досліджували верхньопалеолітичні стоянки І. Ф. Левицький, В. А. Місяць, М. І. Гладких, Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний (рис. 1, 2).

Зазначені села розташовані на р. Норинь, лівий берег якої утворений крутим уступом лесового плато, висота якого над річкою сягає 30 і більше метрів. Поросле густим сосново-березовим лісом плато порізане глибокими ярами, що виходять у долину Норині. У наш час яри поросли непролазними змішаними хвойно-листяними лісами і захаращені буреломом. Згадані верхньопалеолітичні стоянки були виявлені на мисах плато, утворених сусідніми ярами у місці їх впадіння в долину р. Норинь (рис. 1, 2).

Тож найбільш результативними були пошукові роботи на лівому березі Норині північніше с. Шоломки, де знаходиться гребля Норинського водосховища, над яким у 1997, 1998, 2000 роках Д. Ю. Нужний копав епіграветську стоянку Шоломки 1. За 100 м вище від греблі Норинського водосховища по лівому березі річки в долину Норині впадає великий і глибокий Соломійчин яр (до 25 м глибиною). На плато правого борту яру серед лісу виявлено велике (700 x 80 м) свіжозоране поле (рис. 2). Як з'ясувалося, це поле давно не оралось і поросло чагарями, а нещодавно його розкорчували і виорали. Недавні дощі перемили ріллю та виорані плугом на поверхню крем'яні артефакти.

На полі зібрано значну кількість кременів з характерною біло-блакитною патиною – численні відщепи, пластини, серед яких траплялися нуклеуси, скребачки, різці. Форми виробів, а також патинізація, має прямі аналогії в матеріалах вже згадуваних відомих раніше на Овруччині епіграветських стоянок фінального палеоліту. Пам'ятка

отримала назву **Шоломки 2** після Шоломки 1 дослідженої Д. Ю. Нужним у 1997-2000 рр. Пізніше з'ясувалося, що на зазначеному полі є три окремі скупчення кременів – Шоломки 2А, Шоломки 2В, Шоломки 2С (рис. 2).

На західному краю поля, на скупченні **Шоломки 2А** було знайдено крім відщепів та пластин 2 кінцеві скребачки, нуклеуси. Поставили 2 неглибокі (близько 50 см) шурфи з метою з'ясування стратиграфії. У шурфах простежено 2 стратиграфічних шари. Верхній – 30 см переораного сірого лесу, в якому зустрічалися поодинокі кремені. Орний шар на глибині 30 см від поверхні мав чітку, рівну межу з підстиляючим шаруватим горизонтом буро-іржавого кольору, що не містив артефактів. Рівна, чітка межа верхнього шару з підстиляючим суглинком – вірна ознака нижнього краю оранки.

Аналогічна стратиграфія зафіксована на східному краю поля – скупчення кременю **Шоломки 2С** (рис. 2). Перевідкладений плугом кремень траплявся виключно в орному шарі. Серед двох десятків знайдених тут кременів трапилася пластинка з пригнутим краєм (рис. 3: 4).

Усього на скупченнях А, В, С стоянки Шоломки 2 поставлено десять шурфів, які показали, що культурний шар пам'яток зруйнований оранкою, а крем'яні артефакти залягають в орному шарі у перевідкладеному стані. Геологічна картина пам'ятки абсолютно ідентична стратиграфії інших епіграветських стоянок Овруччини, які розорюються (Желонь, Келембет, Козулі, Збраньки та ін.). Лише розкопані Д. Ю. Нужним у 1998-2000 рр. Шоломки 1, що розташовані в лісі за 150 м на захід від Шоломок 2, зберегли природну стратиграфію бо не потрапили під плуг (рис. 7). Кремені на Шоломках 1 залягали на глибині 20-30 см від поверхні безпосередньо під тонким голоценовим ґрунтом товщиною усього 20 см. Не дивно, що незначна глибина залягання культурних шарів епіграветських стоянок Овруччини призводить до їх неминучого знищення оранкою.

В межах стоянки Шоломки 2 особливий науковий інтерес становить скупчення **Шоломки 2В**, що в західній частині поля за 40 м південніше скупчення 2А. Тут на поверхні оранки було виявлено скупчення вкритого нерівномірною блакитною патиною кременю діаметром близько 10 м. Кремені залягали виключно в орному шарі потужністю 30 см. Оранка, що містила кремені зі зруйнованого плугом культурного шару була пробрана лопатами на площі 7 x 9 м. Усього знайдено 372 кремені, в т. ч. 21 знаряддя з ретушкою (рис. 3, 4).

Крем'яний інвентар скупчення Шоломки 2В має характерні особливості епігравету Овруцького кряжу (стоянки Шоломки 1, Желонь, Келембет, Козулі, Збраньки тощо). Знайдено грубі одно- та двоплощинні нуклеуси, пластини неправильної форми, численні невеликі кінцеві скребачки на відщепі (рис. 3: 5, 6, 8, 10-15) та уламках пластин (рис. 3: 7, 9). Звертає на себе увагу невелика серія серединних (рис. 4: 2, 3, 4), кутових (рис. 4: 1, 5) та бічних ретушних (рис. 4: 6) різців на пластинах. Різці виглядають досить однотипними, що наводить на

думку про їх виготовлення одним майстром. Також знайдено два дрібні уламки мікролітів з притупленим краєм (рис. 3: 1, 2).

Перспективне скупчення кременів Шоломки 2В в майбутньому може стати виразним, показовим комплексом овруцького епігравету за умови регулярних зборів на ньому під'ємного матеріалу.

Шоломки 2В – 2021. Крем'яний інвентар

Нуклеуси – 10
одноплщинні – 3
двоплщинні – 2
нуклеоподібні уламки – 5

Пластини – 50
Відщепи, уламки – 301

Знаряддя:

Спинники, уламки – 2
Різці – 6
серединні – 3
кутові – 2
бічний ретушний – 1
Скребачки кінцеві – 13
на відщепах – 10
на пластинах – 3

Разом – 372, у т.ч. 21 знаряддя

Шоломки 3 – місцезнаходження характерного патинованого кременю епіграветського типу на плато лівого мису Соломійченого яру при його впадіння в долину р. Норинь (рис. 1). Кремін, аналогічний зібраному на стоянці Шоломки 2, що розташована за 150 метрів на захід на протилежному боці Соломійченого рову, зібрано на зораному полі площею близько 1 га східніше ґрунтової дороги, що круто піднімається на плато від греблі Норинського водосховища. Усього знайдено 38 патинованих кременів, серед яких кілька призматичних нуклеусів, кінцева скребачка.

За 300 м північніше від Шоломок 3 за ділянкою лісу біля витоку Соломійчиного яру відкрито нове велике щойно розкрите поле площею близько 3 га. У східній та північній (найвищій) частинах поля крем'яних матеріалів не знайдено (хіба що 3 відщепи у північно-східному його кутку). Зате у південно-західному кутку поля на площі приблизно 50 x 20 м зібрана колекція патинованого кременю, в т.ч. кілька нуклеусів і 2 кінцеві скребачки – стоянка **Шоломки 4** (рис. 2). Південніше Шоломок 4, за протиерозійним валом розпочинається поле, на якому розташоване місцезнаходження кременю Шоломки 2, в межах якого, як зазначалося, виділяються три скупчення крем'яних артефактів – Шоломки 2А, 2В, 2С (рис. 1, 2).

Коренівка 7 – місцезнаходження патинованого кременю палеолітичного вигляду за 2 км по польовій дорозі на захід від однойменного села ліворуч на зораному полі. Знайдено нуклеус, різець, 14 пластин, 50 відщепів (рис. 1).

З відкриттям нового скупчення епіграветських стоянок північніше Шоломок чітко окреслилося дві групи епіграветських пам'яток на Овруцькому кряжі – південна (Шоломки 1, 2, 3, 4, Коренівка, Довгиничі, Збраньки) та північна (Желонь, Келембет,

Козулі, Піщаниця-Клинець, Гаєвичі) (рис. 1).

Найчисленніша колекція крем'яних артефактів Овруцького кряжу походить з місцезнаходження **Желонь**, що займає величезну площу – приблизно 300 x 200 м на орному полі західніше селища Поліське (колишнє Желонь) (рис. 1). Колекція під'ємного матеріалу з Желоні, що нараховувала 2025 кременів, збільшилася в процесі зборів 2021 року на третину до 3045 артефактів (Табл. 1).

Табл. 1. Статистична таблиця крем'яних виробів стоянки ЖЕЛОНЬ

Table 1. Statistical table of flint products of the ZHELON' site

Назва виробів / рік	2016 р	2021 р.	Разом
Нуклеуси <u>одноплщинні</u> , однобічні	30	17	47
пірамідальні	7	7	14
атипові однопл.	11	7	18
двоплщинні	4	6	10
нуклеоподібні уламки	30	24	54
Пластини та їхні уламки	238	112	350
Відщепи, луски, уламки кременю	1583	796	2379
Знаряддя			
Мікроліти з притуп. краєм (спинники)	14	2	16
Скребачки кінцеві на пласт. відщепах	69	20	89
на коротких уламках пласт	7	6	13
на пластинах	4	2	6
подвійні кінцеві на відщепах	2		2
підокруглі	2	2	4
бічні на відщепах	3	4	7
Різці кутові	6	4	10
бічні ретушні	2		2
серединні	3	1	4
Пластини з ретушню	2	1	3
Відщепи з ретушню	8	9	17
Разом	2025	1020	3045
в т.ч. завершених знарядь з ретушню	112	51	163

Крем'яний комплекс Желоні за своєю чисельністю і типологічним представництвом є показовою колекцією овруцького локального варіанту епігравету. Груба техніка розщеплення за допомогою твердого відбійника без підправки площадок та карнизів нуклеусів справляє враження архаїчності індустрії. Це спричинило датування овруцьких стоянок дослідниками ХХ ст. ранньою порою верхнього палеоліту. Домінують призматичні одноплщинні нуклеуси (рис. 5: 1-3, 5, 6). Значно менше двоплщинних (рис. 5: 4, 7). Багато нуклеоподібних уламків.

Архаїчна техніка розщеплення кременю за допомогою твердого відбійника зумовила грубість пластинчастих сколів та їх нерегулярне огранення.

Серед знарядь домінують невеликі кінцеві скребачки на відщепах (рис. 6: 15-20). Значно менше кінцевих на уламках пластин (рис. 6: 10-12). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві подвійні та підокруглі (рис. 6: 13, 14).

Різців, порівняно зі скребачками небагато. Знайдено 4 кутові (рис. 6: 8, 9) та один серединний.

Знайдено 2 кінчики вістер від мікролітів з притупленим краєм (рис. 6: 2, 3), нечисленні відщепи та пластинка з ретушшю, а також уламок первинного відщепу, на кірці якого продряпана сітчаста композиція (рис. 6: 1).

На ріллі підібрано невелику кварцитову плиту з оббитими краями – можливо ковадло. Її розміри 28 x 19 см, 9 см завтовшки.

Козулі – місцезнаходження кременю епіграветського типу приблизно за 700 м на північний схід від села Клинець і за 2 км на захід від ставка, що в селі Черепин (рис. 1). На площі 100 x 150 м, на зораному полі засіяному озимом зібрана показова колекція кременю епіграветського типу, що нагадує колекцію Желонь 1. Знайдено 6 одноплощинних, однобічних призматичних нуклеусів, 15 пластин, 2 кінцеві скребачки на пластинчастих відщепках, 2 уламки ланцетоподібних спинників, 100 відщепів – усього 128 кременів. Пам'ятка перспективна для подальшого досліджування шляхом періодичного вибирування кременів.

Крем'яні вироби стоянки Козулі, збори 2021 р.

Нуклеуси одноплощинні однобічні – 5
пірамідальні – 1
нуклеоподібні уламки – 2
Пластинки – 15
Відщепи – 100

Знаряддя:

Уламки мікролітів з притупленим краєм – 2
Скребачки кінцеві на відщепках – 2
Пластина з ретушшю – 1

Разом 128, у т.ч. знарядь – 5

Тож головним результатом експедиції на Овруцький кряж 2021 р. було суттєве поповнення колекції крем'яних артефактів зі стоянки Желонь (на третину з 2022 до 3045 кременів) та відкриття нового скупчення епіграветських пам'яток північніше с. Шоломки – стоянки Шоломки 2А, 2В, 2С, 3, 4, Коренівка 7 (рис. 1, 2). Експедицією 2021 р. окреслено компактне скупчення стоянок овруцького епігравету на плато високого лівого берега р. Норинь над Норинським водосховищем північніше с. Шоломки (рис. 1, 2). До нього входять розташовані між глибокими ярами (або ровами за місцевою термінологією) Соломійчиним, Качковим та Каскевиця стоянки Шоломки 2А, 2В, 2С, 3, 4 (відкриті експедицією 2021 р.) та Шоломки 1 (досліджена Д.Ю. Нужним у 1997, 1998, 2000 рр.).

Підсумки дослідження палеоліту Овруцького кряжу

Невдовзі виповнюється сто років вивчення палеолітичних пам'яток Овруччини. Першим, хто розпочав пошуки слідів палеолітичного минулого регіону був І. Ф. Левицький. Він звернув увагу на численні знахідки місцевими селянами в ярах південної частини кряжу кісток плейстоценових тварин (мамонт, носорог, бізон, північний олень, кінь тощо). Наприкінці 20-х років минулого сторіччя Іван Федорович розкопував в яру поблизу с. Довгиничі місцезнаходження плейстоценової

фауни, де серед кісток тварин знайшов кілька патинованих кременів верхньопалеолітичного вигляду (Левицький 1930, с. 153-160).

Варто ще раз згадати знахідку у 1955 р. співробітником Житомирського історичного музею уламка бивня мамонта з околиць с. Клинци зі схематичним гравіюванням (Місяць 1956; Залізник 2021, рис. 2).

На початку 70-х рр. ХХ ст. кістковище в яру поблизу с. Довгиничі продовжив досліджувати М. І. Гладких (Гладких, Люрин 1974, с. 42-46). В ході робіт крім кісток плейстоценових тварин було знайдено зо два десятки кременів. Усього колекція кременів з Довгиничів нараховувала 35 злегка патинованих кременів та один сегмент з прозорого кришталю. Архаїчна техніка розколювання дозволила датувати пам'ятку ранньою порою верхнього палеоліту.

У 1976 р. Д. Я. Телегін дослідив північніше с. Збраньки скупчення патинованого кременю діаметром близько 10 м. В орному шарі було знайдено 1200 кременів, які дослідник відніс до ранньої пори верхнього палеоліту (Телегін 1980).

Дослідження верхнього палеоліту регіону продовжив Д. Ю. Нужний, який у 1997, 1998, 2000 рр. розкопав стоянку Шоломки, що розташована на плато високого лівого берега р. Норинь північніше однойменного села. Показова колекція з 3088 кременів з невеликого скупчення крем'яних виробів діаметром 10 м дозволила досліднику виділити окремий овруцький варіант епігравету, до якого були віднесені і згадані стоянки Довгиничі та Збраньки (Нужний 2015, с. 134-158).

Нову сторінку вивчення палеоліту Овруччини відкрила Східноволинська експедиція ІА НАНУ на чолі з А. П. Томашевським, яка починаючи з кінця 1990-х років здійснювала суцільне археологічне обстеження Овруцького кряжу. Саме в її складі згаданий Д. Ю. Нужний відкрив і дослідив стоянку Шоломки. В експедиції також працювали молоді фахівці з археології кам'яної доби, співробітники Чорнобильської експедиції МНС України С. В. Переверзев, І. М. Хоптинєць та А. А. Сорокун. Саме вони в ході суцільного археологічного обстеження Овруцького кряжу відкрили у північній його частині на краю лесового плато над селищем Поліське групу розораних місцезнаходжень епіграветського кременю – Желонь, Піщаниця, Козулі та ін.

У 2016 р. згадані стоянки обстежила Овруцька палеолітична експедиція ІА НАНУ, до складу якої входили крім автора цих рядків та їх першовідкривачів також С. В. Павленко, Ю. С. Фігурний, Г. М. Залізник. Збір підйомного матеріалу на розораних стоянках супроводжувався їх шурфуванням. Було з'ясовано, що кремені культурного шару усіх стоянок залягали на глибині усього 20-30 см безпосередньо під сучасним гумусом у верхній частині лесоподібного суглинку. Незначна глибина залягання культурного шару стала причиною його руйнації оранкою.

Розкопана Д. Ю. Нужним стоянка Шоломки мала аналогічну стратиграфію. Однак автор розкопок

вирішив, що залягання верхньопалеолітичних знахідок на такій незначній глибині пояснюється тим, що «під час спорудження протиерозійних валів уздовж сусіднього яру у 60-тих роках приблизно 30-50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків під ним безперечно було зрізано бульдозером» (Нужний 2015, с.143).

Подальші дослідження не підтвердили припущення Д. Ю. Нужного про знесення бульдозером верхньої частини відкладів стоянки Шоломки І. За 20 років, що минули після розкопок Шоломок І Східноволинською середньовічною та Овруцькою палеолітичною експедиціями Інституту археології НАНУ було відкрито на Овруцькому кряжі з десяток нових епіграветських пам'яток. Їхні культурні шари (як і шар згаданої стоянки Збраньки) були зруйновані оранкою, оскільки залягали не глибоко, в аналогічних Шоломкам І геологічних умовах – на глибині усього 20-30 см безпосередньо під тонким сучасним ґрунтом. Перекривання культурних відкладів численних епіграветських пам'яток Овруччини голоценовим ґрунтом свідчить про їх пізній у межах палеоліту фінальнопалеолітичний час.

Овруцька палеолітична експедиція під час археологічних розвідок у 2016 та 2021 рр. шляхом регулярних зборів археологічних матеріалів у кілька разів збільшила колекції відомих стоянок Желонь та Козулі, а також відкрила на Овруччині низку нових верхньопалеолітичних пам'яток: Келембет, Шоломки 2а, 2в, 2с, 3, 4 та ін. (Залізняк 2017, 2021, Залізняк 2017 та ін.).

Тож за сто років досліджень кількома поколіннями українських палеолітиків на Овруцькому кряжі виявлено і досліджено півтора десятки стоянок з однотипним крем'яним інвентарем (рис. 1), які належать до окремого овруцького локального варіанту епігравету (Нужний, 2017; Залізняк 2017, 2021, Залізняк та ін. 2017) і датуються фінальним палеолітом (13-12 тис. р. тому). Єдине виключення становить невеликий комплекс зі стоянки Овруч 1, дослідженої на території однойменного міста у 1997 р. Д. Ю. Нужним, який вбачав у крем'яному комплексі пам'ятки певні орін'якські риси.

Досить стандартний крем'яний інвентар епігравету Овруцького кряжу характеризується невеликими розмірами, що пояснюється відповідними розмірам конкрецій місцевого кременю. Первинний обробці властива архаїчна, відбивна техніка сколювання грубих, коротких пластин з одностороннього двоплощинних призматичних нуклеусів (рис. 5). Серед знарядь з ретушкою домінують невеликі, короткі кінцеві скребачки на відщепках та пластинах (рис. 3: 5-15; 6: 10-20; 7: 19-26). Поодинокими екземплярами представлені округлі та кінцеві подвійні форми. Менш численні різці – серединні, бічні ретушні та кутові, які виготовлені переважно на коротких пластинах (рис. 4: 1-6).

Серед мікролітів переважають ланцетоподібні вироби з вигнутою, круто ретушованою спинкою і вістрям на дистальному кінці (рис. 4: 8-12; 7: 1-18). За розмірами вони поділяються на великі масивні (рис. 4: 8, 9) та дрібні (рис. 4: 10-12), близько 3 см завдовжки. Якщо перші могли використовуватися в

якості наконечників металевих списів, то другі були вістрями стріл. Особливістю стоянок овруцького епігравету є використання у невеликих масштабах в якості сировини для вироблення знарядь праці напівдорогоцінних порід каменю (гірський кришталь, раухтопаз, моріон), родовища яких відомі на Житомирщині (рис. 4: 8).

За специфікою свого крем'яного інвентаря, і перш за все мікролітів, стоянки Овруччини суттєво різняться від інших версій епігравету України. У межах останнього різні дослідники за своєрідністю мікролітів виділяють кілька типів епіграветських пам'яток, які більшість фахівців вважає варіантами, а дехто навіть окремими культурами в межах епіграветської традиції. Серед них пам'ятки межирицького, мізинського, пізньомолодовського, овруцького, юдинівського типів. На думку автора настав час виділяти ранній надчорноморський або амвросіївський варіант епігравету України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа), мікронабір якого демонструє синтез граветських та епіорін'яцьких традицій (Залізняк 2021, с. 8).

Граветські стоянки Овруччини з на диво однотипним крем'яним інвентарем концентруються на обмеженій ділянці плато приблизно 10 x 10 км у східній частині кряжу. Як зазначалося вони розташовані двома групами уздовж північного (Желонь 1, 2, 3, Келембет, Піщаниця, Козулі) та південного краю плато над р. Норинь (Збраньки, Довгиничі, Шоломки 1, 2, 3, 4, Коренівка) (рис. 1). Не виключено, що однотипні в усіх відношеннях епіграветські стоянки Овруцького кряжу полишені спорідненими, однокультурними колективами, або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що неодноразово поверталася на традиційні місця сезонних стійбищ. Родова община фінального палеоліту складалася з 5-7 сімей загальною чисельністю 25-30 осіб (Залізняк 1989, с. 145-163). Археологічні рештки стійбищ окремих сімей (крем'яниці діаметром 8-10 м), як зазначалося, досліджені на стоянках Збраньки, Шоломки І, Шоломки 2В.

Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на пам'ятках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що епіграветські стоянки були полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних трав'яних прильодовиків'я. Видається не випадковим, що саме з районом концентрації епіграветських пам'яток пов'язані масові знахідки в ярах кісток трав'яних мамонтового фауністичного комплексу. На нашу думку, принаймні частина цих тварин була впольована епіграветськими мисливцями фінального палеоліту. Показовою є вже згадувана знахідка кременів епіграветського типу, зокрема сегментоподібного вістря з гірського кришталя, разом з кістками мамонтів, коней, північних оленів поблизу с. Довгиничі І. Ф. Левицьким ще у 20-ті рр. ХХ ст. Також не випадково відомий бивень мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом з яру поблизу с. Клинець було виявлено В. А. Місяцем у 1955 р. саме в місці концентрації епіграветських пам'яток (рис. 1).

Коростень

За 150 км від Києва на північний захід Варшавською трасою розташований великий залізничний вузол м. Коростень. Місто є прямим історичним нащадком літописного Іскоростеня, що більш ніж тисячу років тому був плеємним центром древлян, які конкурували за панування у Середньому Подніпров'ї з княжим Києвом. У центрі Коростеня над каньйоном р. Уж височить гора з монументальним пам'ятником древлянському князю Малу та давньоруським городищем на верхівці, яке у 945 р. спалила княгиня Ольга. Знамените городище відоме під численними назвами: «Замчище», «Замкова гора», «городище Мала», «Свята гора», «Крем'яниця».

Драматичні події підкорення племені деревлян княжим Києвом відомі не лише за літописними свідченнями, а й з даних археології. Масштабні розкопки на городищах Коростеня під керівництвом київських археологів Б. А. Звездецького та А. В. Петраускаса виявили потужні згарища, датовані серединою Х ст. з відповідними епосі артефактами, тобто часом походу війська княгині Ольги на древлян.

Навесні 2021 р. на заповідному Замчищі м. Коростеня сталася неприємна історія. Посилаючись на розпорядження президента В. О. Зеленського місцева влада вирішила встановити на Замчищі високі флагштоки з національним прапором України. Процедура доручили відомому місцевому бізнесмену, який за 50 метрів позаду монумента князю древлян Малу викопав екскаватором величезний котлован – круглу яму діаметром 20 м і глибиною 5 м до скельної основи пагорба. Так без узгодження з археологами і пам'яткоохоронними органами на унікальній історичній пам'ятці було знищено близько 400 м² культурного шару (рис. 8).

На цей злочин проти історичної спадщини країни влітку 2021 р. відреагувала Житомирська експедиція ІА НАНУ на чолі з А. В. Петраускасом. Було складено протокол і справу передали до прокуратури.

Під час огляду котловану археологами з'ясувалося, що під культурним шаром середньовічного городища в лесових відкладах льодовикової доби залягали бивень та щелепа мамонта, які супроводжувалися патинованими кременями палеолітичного вигляду (рис. 9).

Порушена пам'ятка нагально потребувала рятувних археологічних робіт на місці котловану. Однак розкопки були неможливі до винесення рішення прокуратурою.

Овруцька експедиція ІА НАНУ отримала запрошення від співробітників Коростенського краєзнавчого музею оглянути згаданий котлован на Замчищі. Повертаючись повз м. Коростень до Києва після археологічних розвідок на Овруцькому кряжу в жовтні 2021 р., експедиція заїхала до місцевого краєзнавчого музею. Разом з його співробітником В. Л. Денисюком оглянули котлован на Замчищі. Гігантська яма вражала розмірами. Ніби її рили не для встановлення флагштоку, а для будівництва великого багатоповерхового будинку. Відповідно розмірам ями безглуздо і злочинно була

знищена величезна площа культурного шару історичної пам'ятки – близько 400 м².

Поряд з котлованом, у відвалах добутої з нього землі, крім середньовічних артефактів Х ст., виявлені фрагменти бивнів та кісток мамонтів, шерстистого носорога та досить численні патиновані кремені палеолітичного вигляду. Враховуючи раніше зібрані співробітниками музею у відвалах котловану крем'яні артефакти колекція вкритих білою насиченою патиною кременів палеолітичного вигляду перевищила 100 екз.

Серед знахідок слід відмітити серію масивних відщепів з характерним великим «бульбом» та декілька зубчастих знарядь на відщепах (рис. 9). На особливу увагу заслуговує великий патинований, двобічно оброблений ніж на природному сколі кременю завбільшки з долоню, що за морфологічними ознаками відповідає виробам доби середнього палеоліту (рис. 9).

Характерні особливості артефактів свідчили, що походять вони зі стійбища неандертальців, культурний шар якого порушений копаками котловану. В його стінці в лесових відкладах доби палеоліту, на глибині 1,5 м стирчав бивень та уламки щелепи мамонта, які маркували рівень залягання культурного шару епохи мустьє.

Окрім крем'яних артефактів у музеї також зберігається набір фауністичних решток з котловану, зокрема велика кількість фрагментів пластин зруйнованого бивня мамонта. Тож Замчище – перша на Житомирщині стоянка епохи мустьє, у культурному шарі якої збереглися кістки тварин. На раніше відомих в регіоні стоянках неандертальців (Житомирська, Рихта, Точильниця) знайдені лише вироби з кременю, бо їхні культурні шари залягали у піщаних відкладах, несприятливих для збереження кісток.

У котловані зафіксована повна стратиграфія пам'ятки від поверхні до скельної основи пагорба, що на глибині близько 5 м (рис. 8). Зафіксована наступна послідовність геологічних шарів зверху до низу:

1. Поверхневий шар сучасного будівельного сміття потужністю 0,4-0,5 м;
2. Чорнозем, з культурними рештками середньовічного городища – 0,3 м;
3. Плейстоценовий лес з кременями і фауною палеоліту – 1,5 м;
4. Шаруваті алювіальні піски потужністю 1,5 м, що лежать безпосередньо на гранітній скелі основи пагорба.

Пошкоджена котлованом ділянка городища потребує проведення стаціонарних рятувних досліджень з метою повноцінного вивчення унікальної палеолітичної пам'ятки. Перш за все, варто перебрати відвали з котловану щоб вибрати палеолітичні кремені та артефакти часів функціонування середньовічної фортеці, які становлять значну наукову цінність. Другим етапом рятувних розкопок планувалася прирізка розкопу до котловану в південному напрямку у місці виявлених кісток мамонта.

Домовилися зі співробітниками музею, а також з керівником Житомирської експедиції ІА НАНУ А. В. Петраускасом, про спільні рятувні роботи

на місці котловану навесні 2022 р. Наприкінці 2021 р. міська адміністрація м. Коростень сповістила Інститут археології НАНУ, що прокуратура дозволила рятівні розкопки на Замчищі і запросила Житомирську та Овруцьку експедиції ІА НАНУ провести коштом міського бюджету рятівні роботи на городищі у 2022 р. За січень 2022 р. була підготовлена відповідна документація і підписана угода між міською адміністрацією м. Коростень та ІА НАНУ про співпрацю. А в лютому російські загарбники вдерлися з Білорусі на Житомирщину і окупували Коростень. Розкопки стійбища неандертальців на городищі древлянського князя Мала були відтерміновані на невизначений час, до кращих, мирних часів.

Тож бойові дії на Житомирщині зірвали заплановані на травень 2022 р. рятівні розкопки на Замковій горі у Коростені. Місто є великим залізничним вузлом, що стало причиною регулярних ракетних, авіаційних та артилерійських ударів російських агресорів з території Білорусі. Постраждала від бомбардування ворожою авіацією і Замкова гора. У перші дні вторгнення російські окупанти завдали з Білорусі авіаційного удару по так званому «бункеру Сталіна», який збудував в гранітній скелі під городищем на передодні Другої світової війни знаменитий генерал Д. Карбишев. Насправді генералісимус ніколи не відвідував бункер під городищем Мала, бо тунелі в гранітній скелі будувалися для штабу Коростенського укріпрайону РКК – найпотужнішої оборонної лінії на західному кордоні СРСР.

У 1935-1938 рр. в умовах надзвичайної секретності під пильним наглядом військ НКВС політв'язні пробрили в гранітній скелі під городищем на 40-метровій глибині три яруси тунелів. У наші дні доступний лише тунель середнього рівня, бо нижній затоплений, а верхній замуrowаний міською адміністрацією, після того як там заблукали двоє дітей. Тунель середнього ярусу являє собою коридор довжиною 156 м по обидва боки якого розташовано більше 30 кімнат. У наші часи у «бункері Сталіна» облаштовано військово-історичний музей «Скеля» з унікальною експозицією військового обладнання та озброєння передвоєнного СРСР.

З початком вторгнення росіян підземне приміщення музею набуло статусу бомбосховища. Однак окупанти вирішили, що тунелі під Замковою горою використовуються ЗСУ для військових цілей і нанесли по музею-бомбосховищу авіаційний удар з території Білорусі. Авіаційну атаку загарбників, схоже, спровокувала музейна експозиція старих гармат часів Другої світової війни, розгорнута перед входом до музею. Бункер витримав вибух потужної авіабомби, врятувавши життя більш ніж 150 місцевих жителів, які на той час ховалися в ньому від бомбардування.

Зрозуміло, що за таких умов розкопки на Замковій горі, на превеликий жаль, відкладено до кращих мирних часів. Тим більше, що начальник Житомирської експедиції ІА НАНУ А. В. Петраускас у перші дні війни добровільно пішов у ЗСУ, був поранений під Васильковим і потрапив до госпітала.

ЛІТЕРАТУРА

- Гладких, М. І., Люрін, І. Б., 1974. Дослідження Довгиничського палеолітичного местонаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*, 14, с. 42-46.
- Зализняк Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.
- Зализняк, Л. Л. 2017а. Овруцький варіант епіграфету Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 3-16.
- Зализняк, Л. Л., Томашевський, А. П., Переверзев, С. В., Павленко, С. В., Хоптинцев, І. М., Сорокун, А. А., Келембет, В. В. 2017в. Нові верхньопалеолітичні пам'ятки Овруцького кряжу. *Кам'яна доба України*, вип. 17-18, с. 150-171.
- Зализняк, Л. Л. 2021. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся. *Археологія*, 3, с. 5-27.
- Левицький, І. Ф. 1930. Довгиничська палеолітична стація. *Антропологія*, Т.ІІІ, с.153-160.
- Месяц, В. А. 1956. Новая находка орнаментированного бивня мамонта. *КСИА АН УССР*, Вып. 6, с. 40-42.
- Нужний, Д. Ю. 2000. Епіграфетські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.
- Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної та Північної України*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Телегин, Д. Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология*, 1, с. 248-251.
- Тутковский, П. О. 1911. Побережье р.Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание). *Труды общества исследователей Вольны*, Т. IV, с. 59-160.
- Тутковский, П. О. 1923. *Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни*. Київ.

Leonid L. Zalizniak¹, Serhii V. Pereverziev², Ivan M. Khoptynets³,
Andrii A. Sorokun⁴, Volodymyr L. Denysiuk⁵, Maksym S. Kurzenkov⁶

¹ DSc., head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;
ORCID: 0000-0001-8924-8122;
e-mail: zaliznyakl@ukr.net

² Head of the Archeological and Monumental Sector in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters;
address: 56, Victory Ave., Kyiv, 03057, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-8980-7489;
e-mail: pevzner777@gmail.com

³ Senior research fellow in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters;
address: 56, Victory Ave., Kyiv, 03057, Ukraine;
ORCID: 0000-0003-1143-785X;
e-mail: vanhopta@ukr.net

⁴ Research fellow of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-8506-4817;
e-mail: sorokun_a@i.ua

⁵ Research fellow of the Korosten Museum of Local History;
address: 4, Muzeum str., Korosten, Zhytomyr region, 115000, Ukraine;
e-mail: kormuz@ukr.net

⁶ Research fellow in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters;
address: 56, Victory Ave., Kyiv, 03057, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-5672-3035
e-mail: m.kurzenkov@gmail.com

STUDY OF THE PALEOLITHIC OF ZHYTOMYR REGION IN 2021

The article deals with field research of Paleolithic sites on the Ovruch Ridge and in Korosten city, Zhytomyr region in 2021. The main task of the expedition was to survey the Epigravetian monuments of the Upper Paleolithic of the Ovrutsky Ridge, which due to the shallow occurrence of the cultural layer from the surface (20-30 cm) regularly destroyed by plowing. In the course of archaeological exploration in 2021, the expedition discovered new, promising Epigravetian sites for further research with flint implements characteristic of the Ovruch Epigravett type - Sholomky 2A, 2B, 2C, 3, 4, and also significantly replenished the collections of flint artifacts from previously known sites Zhelon and Kozuli.

The Paleolithic monuments of the Ovruch region have the same type of flint inventory and form a separate, peculiar Ovruch local variant of the Eastern European Epigravett. They date from 13,000 to 12,000 years ago and were left by mammoths hunters and other herbivores of the Final Paleolithic.

The expedition inspected a construction pit at the ancient Russ settlement of Zamchyshche in the center of Korosten city, in which a Moustier era horizon with corresponding flint artifacts and mammoth bones was discovered under the medieval cultural layer.

Keywords: Paleolithic, Zhytomyr Region, Ovrutsky Ridge, Korosten, Epigravet, Moustier.

REFERENCES

- Hladkykh, M. I., Liurin, I. B., 1974. Doslidzhennia Dovhynchskoho paleolitychnoho mestoznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohiia*, 14, s. 42-46.
- Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnoho olenia Ukrainy v epokhu fynalnoho paleolita*. Kyev: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 2017. Ovrutskyi variant epigravetu Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-16.
- Zalizniak, L. L., Tomashevskiy, A. P., Pereverziev, S. V., Pavlenko, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A., Kelembet, V. V. 2017. Novi verkhnopaleolitychni pam'iatky Ovrutskoho kriazhu. *Kam'iana doba Ukrainy*, 17-18, s. 150-171.
- Zalizniak, L. L. 2021. Finalnyi paleolit Zhytomyrskoho Polissia. *Arkheolohiia*, 3, s. 5-27.
- Levytskyi, I. F. 1930. Dovhynetska paleolitychna statsiia. *Antropolohiia*, T.III, s. 153-160.
- Mesiats, V. A. 1956. Novaia nakhodka ornamentirovannoho byvnia mamonta. *KSYA AN USSR*, Vyp. 6, s. 40-42.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epigravetski pam'iatky Ovrutskoho kriazhu. *Arkheolohiia*, 2, s. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Tutkovskiy, P. O. 1911. Poberezhe r. Noryna v Ovrutskom uezde (heolohicheskoe i heohraficheskoe opisanie). *Trudy obshchestva issledovatelei Volyni*, T. IV, s. 59-160.
- Tutkovskiy, P. O. 1923. *Slovechansko-Ovrutskyi kriazh i uz-berezhzhia richky Slovechny*. Kyiv.

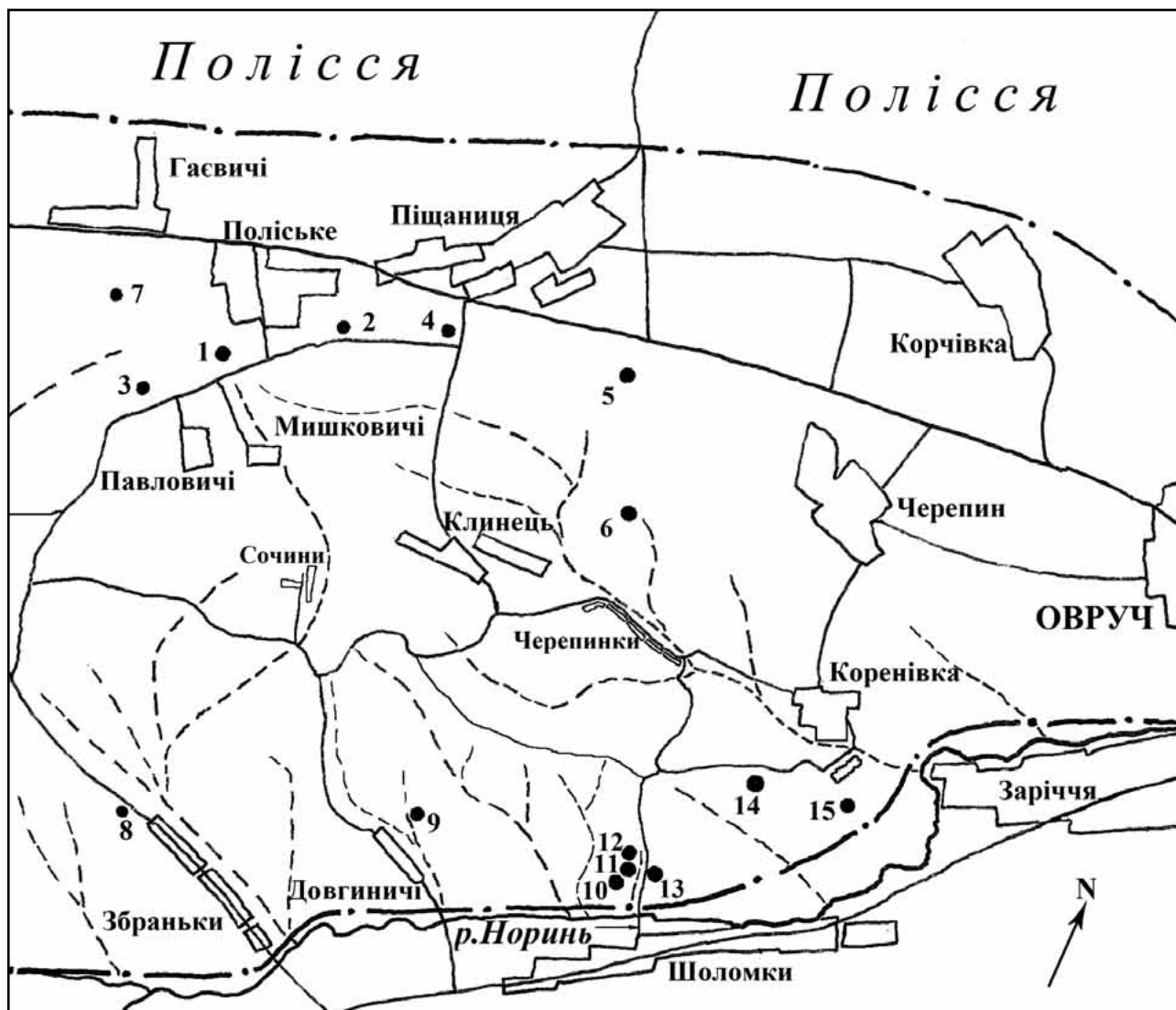

Рис. 1. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епігравецьких стоянок.

1 – Желонь, 2 – Желонь 2, 3 – Желонь 3, 4 – Келембет, 5 – Піщаниця-Клинець, 6 – Козулі, 7 – Гасевичі, 8 – Збраньки, 9 – Довгиничі, 10 – Шоломки 4, 13 – Шоломки 3, 14 – Коренівка 7, 15 – Коренівка.

Fig. 1. Ovruch ridge. Map-scheme of the location of epigravetian sites.

1 – Zhelon, 2 – Zhelon 2, 3 – Zhelon' 3, 4 – Kelembet, 5 – Pishchanytsia-Klynets, 6 – Kozuli, 7 – Gaevychi, 8 – Zbranky, 9 – Dovhynychi, 10 – Sholomky 4, 13 – Sholomky 3, 14 – Korenivka 7, 15 – Korenivka.

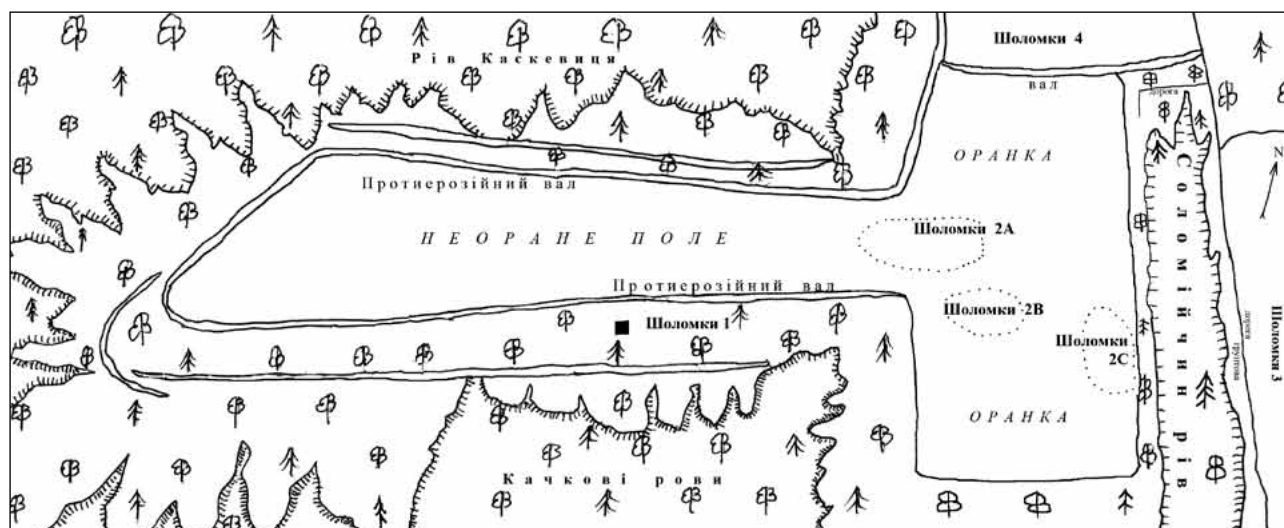

Рис. 2. Карта-схема розташування стоянок Шоломки 1, 2А, 2В, 2С, 3, 4.

Fig. 2. Map-scheme of location Sholomky 1, 2A, 2B, 2C, 3, 4 sites.

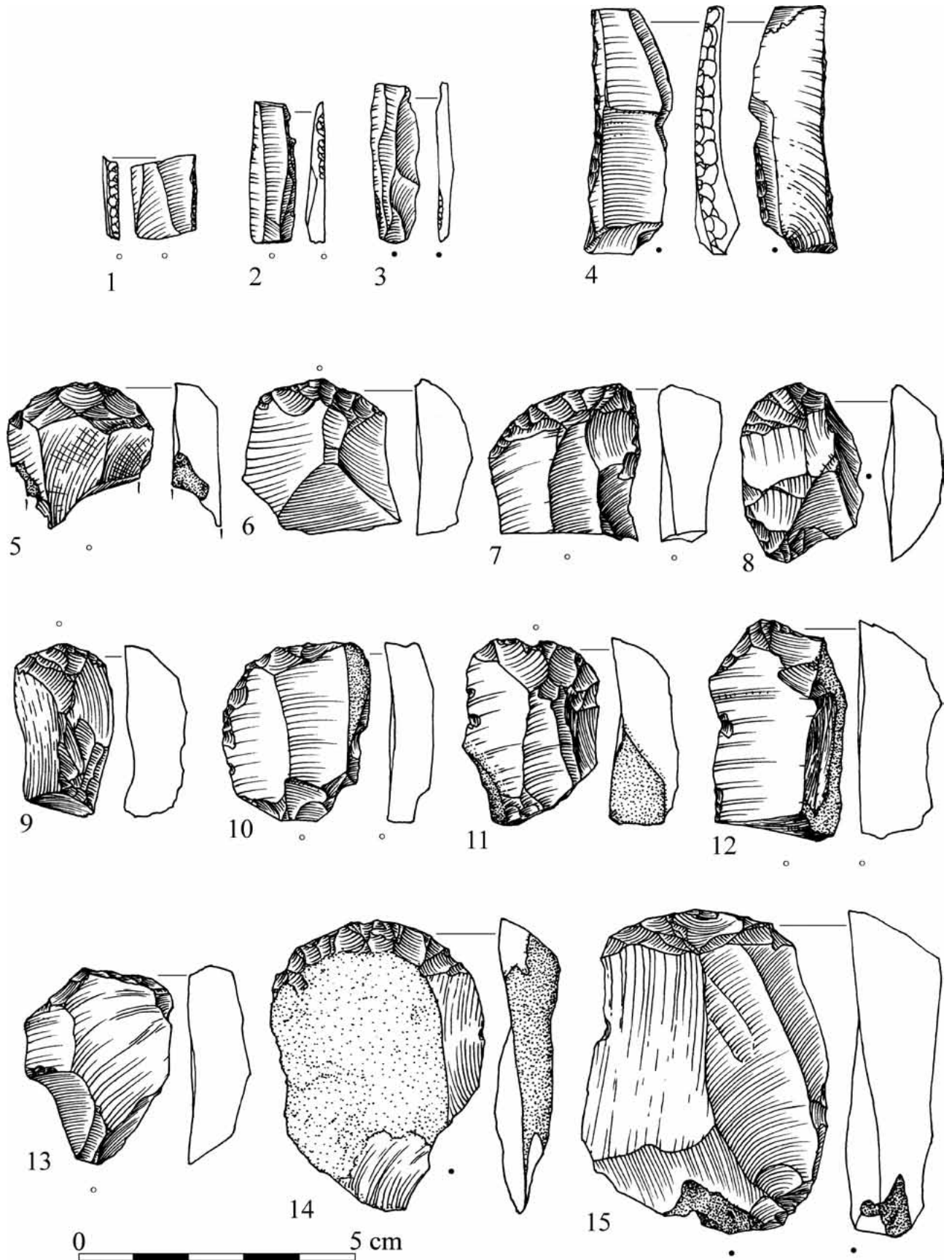

Рис. 3. Шоломки 2В. Крем'яний інвентар.
Fig. 3. Sholomky 2B. Flint implement.

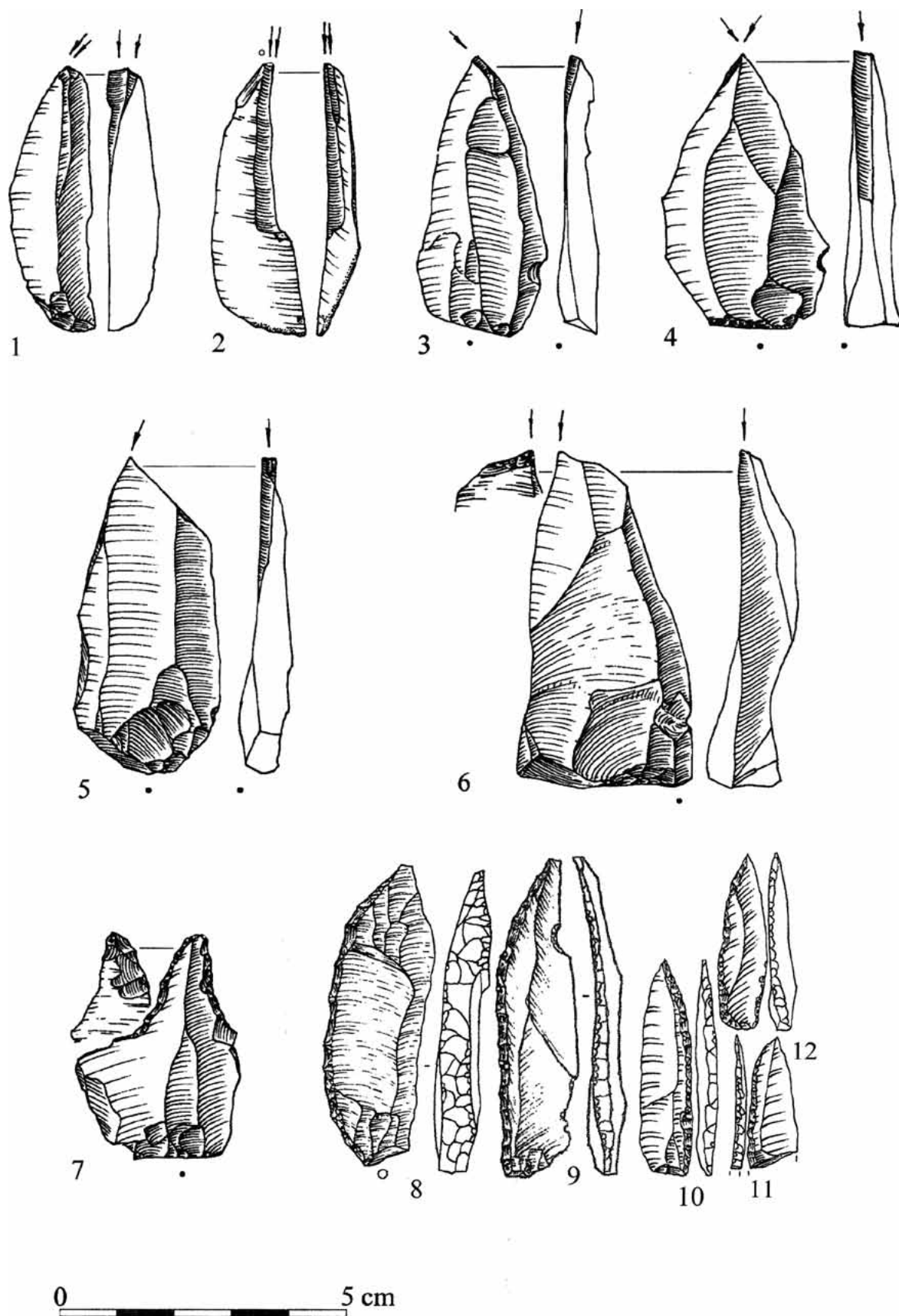

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Шоломки 2В (1-7), Довгиничі (8), Желонь (9), Келембет (10, 11), Козулі (12).
Fig. 4. Flint inventory of Sholomky 2B (1-7), Dovhynychy (8), Zhelon' (9), Kelembet (10, 11), Kozuly (12) sites.

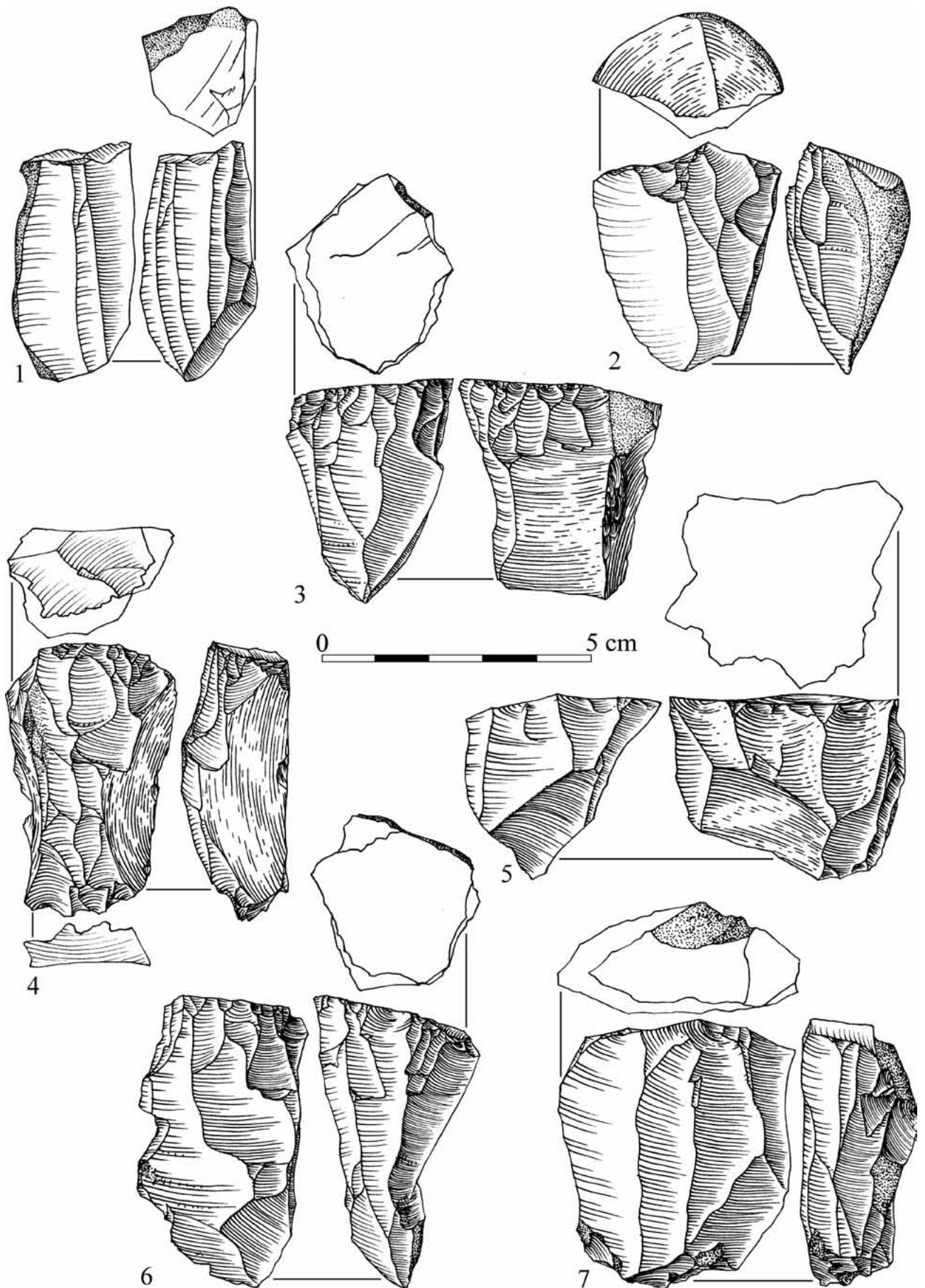

Рис. 5. Желонь. Крем'яний інвентар.
Fig. 5. Zhelon'. Flint inventory.

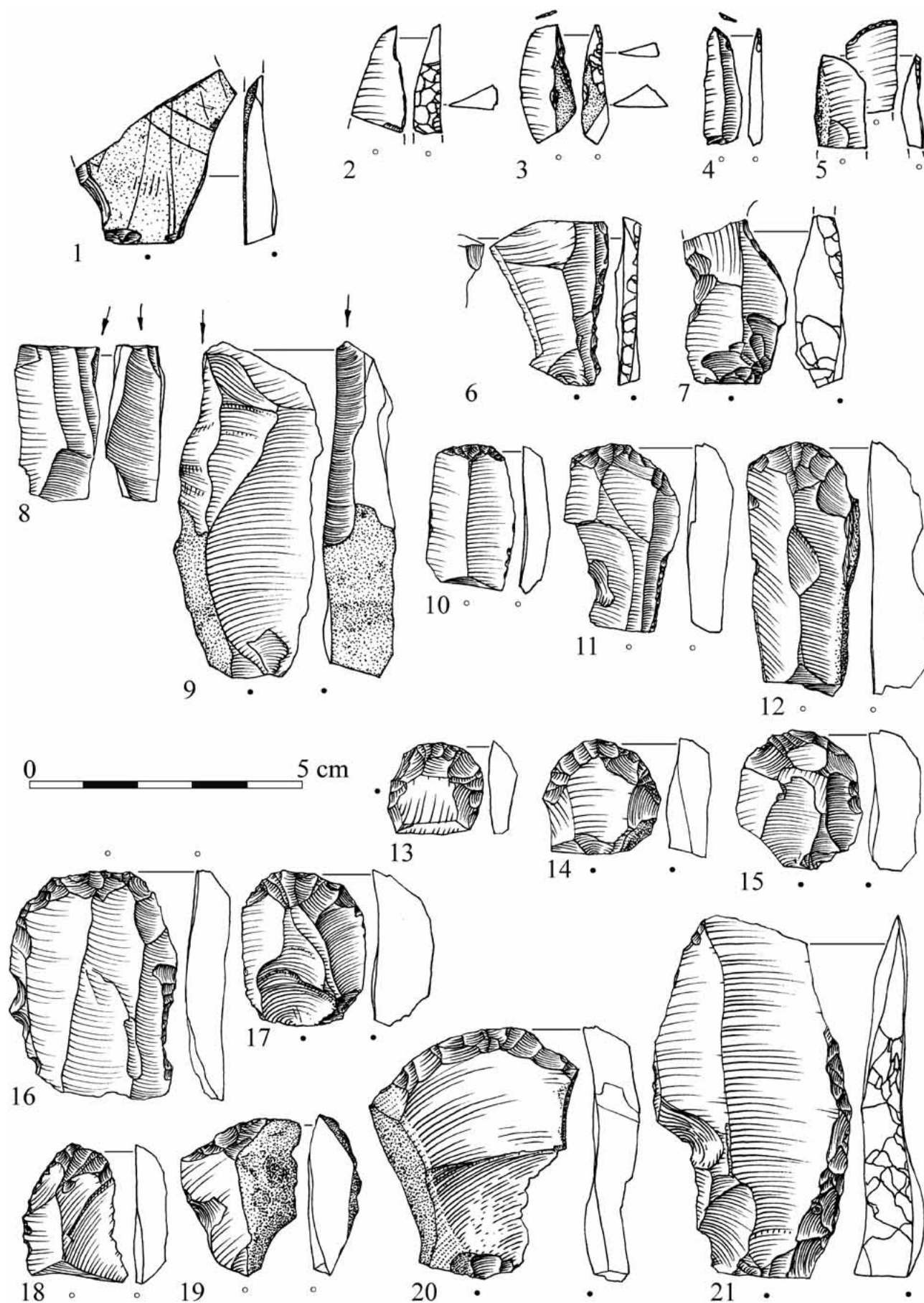

Рис. 6. Желонь. Крем'яний інвентар.
Fig. 6. Zhelon'. Flint inventory.

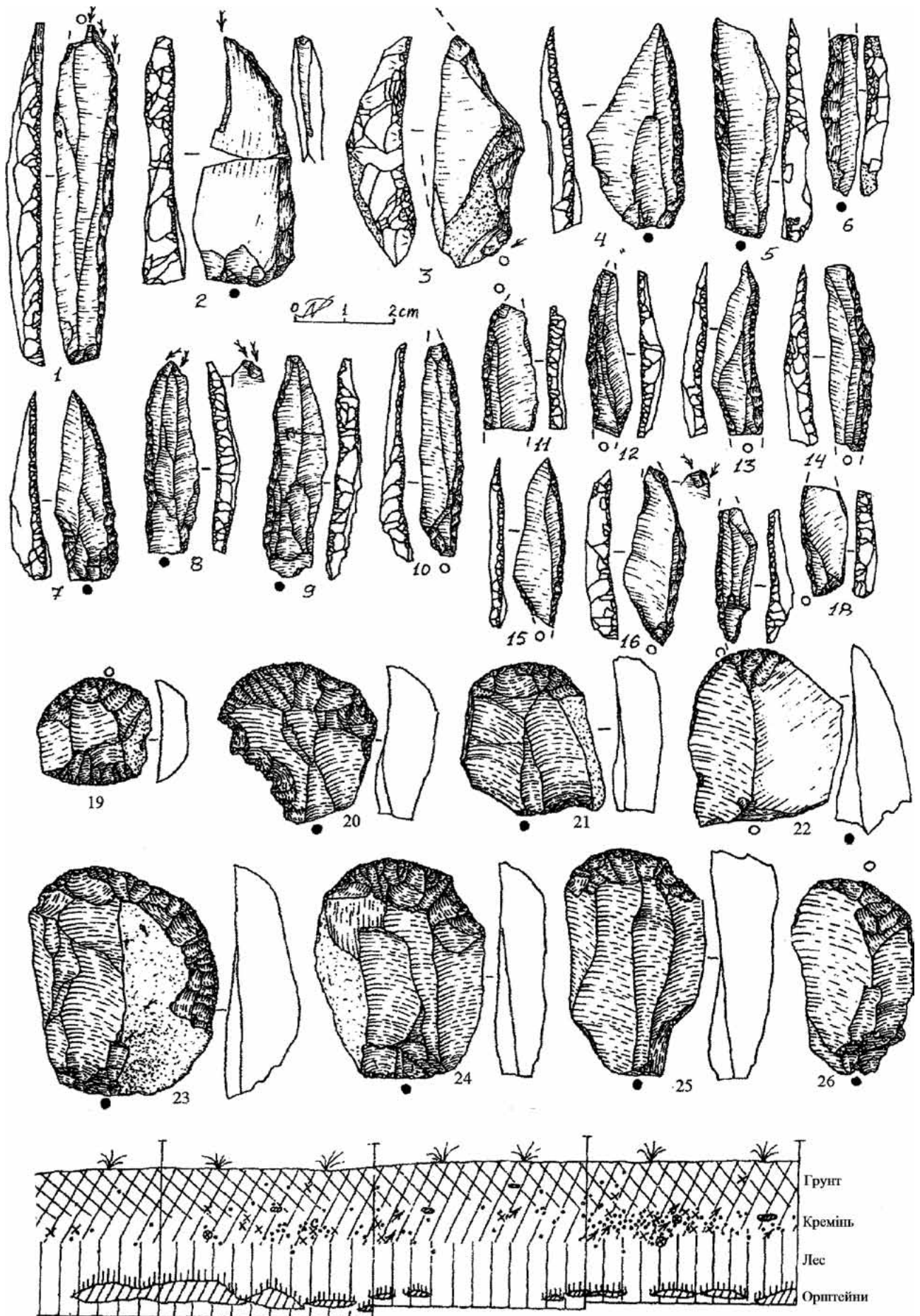

Рис. 7. Шоломки 1. Крем'яний інвентар та стратиграфія (Нужний 2015, с. 141-158).

Fig. 7. Sholomky 1. Flint implement and stratigraphy of site (Нужний 2015, с. 141-158).

Рис. 8. Коростень. Котлован на городищі Замчище.

Fig. 8. Korosten. Pit in Zamchishche hillfort.

Рис. 9. Коростень. Крем'яні вироби з котловану на городищі Замчище.

Fig. 9. Korosten. Flint artefacts from the pit in Zamchishche hillfort.